

**Pavel Machonin: Sociální struktura
Československa v předvečer Pražského
jara 1968**

Praha, Karolinum 1992, 116 s.

Zralé a pozoruhodné dílo našeho předního sociologa má pro odborníka zabývajícího se československým reformním hnutím konce šedesátých let základní význam. Ale s potěšením a prospěchem si je přečte jistě každý, kdo dovede ocenit analýzu souhrnu vztahů, charakteristických pro určité období v životě společnosti, který do značné míry určuje následný historický vývoj.

Dějinný pohyb české a slovenské společnosti konce šedesátých let byl po dobu více než dvaceti let předmětem značné pozornosti. Nepřestal jím být ani dnes, kdy se od základu mění sama společnost, což uvádí problematiku roku 1968 do nových souvislostí. Jsme tak svědky různorodého a někdy i vzájemně protikladného hodnocení tehdejších událostí a jejich historického smyslu. Je to dáno nejen světónázorovu a politickou příslušností autorů prací o reformním hnutí, nýbrž také různým stupněm, v němž zvládli determinační faktory společenského vývoje tehdejší doby.

Význam Machoninovy práce spočívá podle mého názoru v tom, že analyzuje na vysoké vědecké úrovni výchozí sociálně ekonomické podmínky české a slovenské společnosti v předvečer vyvrcholení jejího historického pohybu. Ve světle tohoto rozboru se pak celá řada pokusů o vědecké uchopení problematiky reformního hnutí jeví jako spekulativní a nenáležitá. Nejčastější slabinou těchto pokusů, byť i opřených o analýzu nově objevených a zpřístupněných archívních pramenů, je redukování mnohostranného společenského hnutí, jež představuje reforma roku 1968, na hnutí za změnu politického systému.

Machoninova studie je protestem proti tomuto zužujícímu pojetí, které nemůže ani podat plný obraz společenských změn, ke kterým dochází koncem šedesátých let, ani poskytnout kritéria pro posouzení politického vývoje těchto let.

Základním pramenem, o nějž se Machonin ve své studii opírá, je rozsáhlé reprezentativní sociologicko-statistické šetření, tzv. Mikrocensus 1967, rozšířený o data z Historické statistické ročenky 1985 a o údaje z dalších prací. Hlavní a neocenitelnou předností Machoninovy studie je vzájemné propojení údajů o jednotlivých stránkách sociální struktury. Zmíněným doplněním získávají tato data navíc dynamický charakter.

Autor člení studii do pěti kapitol. V první zkoumá determinační faktory působící na sociální změny šedesátých let a v druhé se zabývá prameny a literaturou. Třetí kapitola je věnována základním poznatkům o jednotlivých sociálních charakteristikách obyvatelstva. Autor si nejprve všímá etnické struktury. Z hlediska společenského vývoje v roce 1968 má základní význam jeho zjištění, že české země a Slovensko se v druhé polovině šedesátých let zřetelně od sebe lišily kulturně a sociálně. Zatímco Čechy a Morava byly v zásadě průmyslovým společenstvím, Slovensko zůstávalo společenstvím agrárně průmyslovým. Vysoká dynamika věkově mladšího obyvatelstva Slovenska a rychle pokračující industrializace a urbanizace země zostřovaly sociální napětí obou částí republiky. Za daných podmínek dávaly sociálně politickému hnutí na Slovensku národně demokratický charakter a měnily je v boj za rovnoprávnost slovenského národa, za federalizaci státu.

Generační strukturu charakterizuje v roce 1967 nástup nové generace do společenského života. Mládež spolu s částí mladší střední generace se ocitá před "generační zátokou": většinu významnějších mocenských i profesionálních pozic už zaujímají příslušníci předchozích pokolení. Touto skutečností Machonin vysvětluje mimořádně aktivní úlohu této věkové skupiny v roce 1968.

Důležitá a historiky někdy podceňovaná je autorova analýza odvětvově profesionální struktury pracujícího obyvatelstva. Je výsledkem "spíše konzervativního typu vývoje a dosaženého stavu národního hospodářství" (s. 25). Za nejdůležitější změny šedesátých

let považuje Machonin vzestup společenské-
ho vlivu kulturní sféry, ústup vlivu byrokratické
správy a náznak ústupu těžkého průmyslu.

V dalším výkladu soustřeďuje autor
pozornost na vlastní charakteristiky sociál-
ního statusu jednotlivce. Zjišťuje, že v letech
1961-1970 započala nová, kvantitativně
významná vlna zvyšování formální vzděla-
nostní úrovně obyvatelstva. Díky ní se relativ-
ní počet odborníků v národním hospodářství
přiblížil tehdejšímu mezinárodním standar-
dům. Vzhledem k tomu, že před rokem 1968
obsazovali velký podíl odborných míst lidé
bez odpovídajícího vzdělání, vznikalo mezi
nimi a mezi dynamicky rostoucí skupinou
vzdělaných odborníků sociální napětí.

Pro vertikální diferenciaci profesí, členě-
ných do šesti skupin od nejvyšší do nejnižší
složitosti vykonávané práce, je příznačný nej-
vyšší podíl v páté a dále ve čtvrté a třetí sku-
pině. Poslední skupina je málo obsazena a
první dvě ještě méně.

Zvláště příznačná je příjmová diferen-
ciace. Ve srovnání s kapitalistickými zeměmi
je rozčlenění pracovních příjmů v Českoslo-
vensku méně příkré. Celková životní bilance
středoškoláků a vysokoškoláků co do příjmů
je v porovnání s celoživotními příjmy vyuče-
ných zpravidla ztrátová. Rodinné přerozděle-
ní příjmů jen zesiluje nivelizační účinek.

Autor dále zjišťuje, že způsob života a
úroveň spotřeby obyvatelstva byly v roce
1967 zřetelně vertikálně diferencovány.
Potřeba dosahovat vyšší úrovně kvality života
se stala zřetelnou tendencí doby a obracela
pozornost vzdělanějších a kvalifikovanějších
vrstev na kritiku zastaralé struktury národní-
ho hospodářství, jeho byrokratickou organi-
zaci i na politickou reglementaci celého způ-
sobu života. Autor v tom spatřuje jeden ze
zdrojů silné podpory ekonomické reformy.

V dalším textu P. Machonin konstatuje,
že společnost je příkrě mocensky diferencio-
vána. Zároveň však v důsledku ekonomických
a společenských procesů šedesátých let
dochází ke změnám v řídicích aparátech.
Začínají se v nich rozvíjet tendence k rela-
tivnímu zkulturnění byrokracie, což umožňu-
je vznik relativně vlivných proreformních
proudů uvnitř mocenské hierarchie.
Vzhledem k početnosti komunistické strany

uzrávají všechna vzpomínaná sociální napětí i
uvnitř komunistické strany.

Ve čtvrté kapitole shrnuje autor dílčí
analýzy jednotlivých stránek sociální stuktury
Československa. Rozborem rozsáhlého fak-
tického materiálu dokládá, že zřetelná
vertikální sociální diferenciacie je v příkrém
rozporu s třídním schématem socialistické
společnosti zformulovaným Stalinem. Typ
sociální diferenciacie, který se koncem
šedesátých let začal v Československu prosa-
zovat, považuje autor za rodící se sociální
rozvrstvení - stratifikaci. Není ještě příliš
vyhraněná - mezi dílčími charakteristikami
sociálního statusu jednotlivců však převládá
vzájemný soulad nad nesouladem. Těsně
provázané jsou diferenciacie vzdělání a kvali-
fikace, profesionálního postavení a způsobou
života a spotřeby. Autor tuto skutečnost
pokládá za tendenci k prosazení principu
výkonu jako základu sociální stratifikace.
Mocenská a příjmová diferenciacie se
k předchozím charakteristikám druží volněji.

Autor se pak brání proti námitkám,
vzneseným proti jeho rozboru, za nimiž se
skrývá spor zásadního významu. Běží v něm
o historické hodnocení československého
pokusu o reformu socialismu sovětského
typu. Mohlo tehdy skutečně dojít k dynamic-
ké syntéze provýkonově orientovaných prvků
sociální struktury, ekonomické reformy a
demokratizačních procesů, jež by umožnila
postupný přechod k skutečné tržní ekonomii
a pluralitní demokracii? Porážka reform-
ního pokusu podle autora nedovoluje tuto
otázku rozhodnout. Přiklání se však spíše
k mínění, že vzhledem k velké tvůrčí inicia-
tivě, kterou závěrem šedesátých let projevo-
valy sociální síly v Československu, bylo
možné postupně provést vnitřní reformy i na-
ší natolik zdeformované společenské struktu-
ry.

Významným momentem posuzované
analýzy je rozbor rovnostářskybyrokratické-
ho uspořádání. Machonin dospívá k poznání
vzájemné funkční závislosti byrokraticky fun-
gujícího aparátu a všech skupin obyvatelstva,
které nezasloužené profitovaly na rovnostář-
ské distribuci příjmů. Považuje tento vztah za
klíčový pro poznání sociální struktury tehde-
jšího Československa. "Bez pochopení sym-
biózy totalitního a antivýkonového prvku

sociální struktury "reálného socialismu", jejich vzájemné funkční závislosti a její historické geneze nelze pochopit nejen dějiny Československa do konce šedesátých let, nýbrž ani dějiny celé východní a střední Evropy" (s. 83).

Tzv. analýza shluků umožnila vydělit čtyři typické sociální vrstvy vyznačující se převládáním statusové konzistence a řadu seskupení, u nichž převládá statusová inkonzistence. První čtveřici tvoří elitní vrstva obyvatelstva, tj. téměř výlučně odborní zaměstnanci vysoce spokojení s prací a životem; dále horní střední vrstva, převážně odborní zaměstnanci, úředníci a nemanuální pracovníci JZD, u nichž rovněž převládá spokojenost s prací; střední vrstva skládající se většinou z kvalifikovaných a částečně polokvalifikovaných dělníků a konečně dolní vrstva - polokvalifikovaní a nekvalifikovaní dělníci, méně spokojení s prací a životem. Zatímco první dvě vrstvy jsou v českých zemích téměř dvakrát početnější než na Slovensku, u dolní vrstvy je tomu naopak.

Autor si dále všímá tří větších inkonzistentních seskupení. První z nich zahrnuje odborné zaměstnance, úředníky a kvalifikované dělníky, kteří své vzdělání nemohli realizovat v odpovídajícím pracovním zařazení, mají proto nízké příjmy a jsou podprůměrně spokojeni s prací a životem. Naopak vyšší spokojenost s prací a životem zjišťuje autor u vzdělanějších odnoží kvalifikovaných a polokvalifikovaných dělníků. Od většiny svých kolegů se liší podstatně vyššími příjmy a lepší úroveň způsobu života. Nadprůměrnou spokojeností s prací a životem se vyznačuje i největší inkonzistentní seskupení: polokvalifikovaní, nekvalifikovaní a zemědělní dělníci, kteří dosahují vysokých pracovních příjmů.

Čtyři malá inkonzistentní seskupení mají mimořádně zajímavé charakteristiky. Setkáváme se tu jednak s intelektuální elitou s minimální účastí na moci, jednak s odbornými pracovníky různých odvětví a profesí, jejichž vyšší příjmy se váží na vyšší podíl na moci a jež se vyznačují nadprůměrnou spokojeností s prací. Politicky zvýhodňované je i další seskupení odborných zaměstnanců a úředníků, lišící se od horní střední vrstvy výrazně nižším podílem na moci. Poslední

malé seskupení při zhruba středním postavení ve složitosti práce, vzdělání a podílu na řízení se vyznačuje nízkými příjmy a vysokou úrovní spotřeby, což nasvědčuje nepřiznaným neoficiálním příjmům.

Z analýzy shluků činí autor závěr, že jednotlivé vrstvy nebo inkonzistentní seskupení vytvářejí podmínky pro různé typy politického chování. Důvody k sociální nespokojenosti mohly mít nejen nižší vrstvy společnosti, nýbrž hlavně skupiny, u nichž příjmy a podíly na moci neodpovídaly jejich vzdělání, složitosti práce a životnímu stylu. Důvody ke spokojenosti mohly mít horní a střední vrstvy a skupiny, které byly příjmově nebo politicky zvýhodňovány.

Pátá kapitola shrnuje základní vývody z autorovy analýzy. Před rokem 1968 se v sociálních vztazích vzájemně proplétají dva typy sociálního uspořádání: stratifikace se silnými vztahy byrokratickými a rovnostářskými. Dostávají se do stále hlubšího rozporu a hrozí propuknutím sociálně politického konfliktu. Československo tak spěje ke křížovatce - může se vyvíjet k úplnému obnovení totalitárně byrokratických a rovnostářských poměrů nebo k prosazení výkonových principů a s nimi spjatých demokratických vztahů.

Za každým z možných vývojových směrů stály určité sociální síly. První podporují nedostatečně nebo jen formálně odborně kvalifikované síly mocenského a správního aparátu nacházející širší sociální oporu v relativně méně vzdělané a méně kvalifikované části všech socioprofesionálních skupin. Sociální jádro potenciální podpory druhého vývojového směru představují naopak relativně vzdělanější a kvalifikovanější vrstvy obyvatelstva ve všech socioprofesionálních skupinách. Autor tedy vidí inteligenci diferencovaně a právě tak nepřehlíží, že část kvalifikovaného dělnictva měla sklon podporovat úsilí o náležité ocenění kvalifikace a výkonu. Také poměrně početná skupina obyvatelstva, která se octla v okolí hranice sociálního nebo životního minima, měla předpoklady podpořit reformní proud.

Proreformní síly působily v Československu v relativně příznivých vnitřních objektivních podmínkách, byly poměrně mocné a jejich vnitřní šance na bezprostřední úspěch byly značné. Tvrdý vnější zásah spoje-

ný s odvetou konzervativních sil ukončil reformní pokus dříve, než mohl prokázat všechny své možnosti.

Jemná a přesná autorova analýza sociální situace Československa v předvečer Pražského jara činí z Machoninovy studie poutavou četbu nejen pro sociologa, ale i pro

historika. Bez zvážení a prozkoumání všech faktů a vztahů uváděných v práci není podle mého soudu možné podat objektivní obraz společenského vývoje v Československu v závěru šedesátých let.

Miloš Bárta

Alvin Toffler: Powershift

London, Bantam Book 1990, 601 s.

V roce 1990 vydalo londýnské nakladatelství poslední díl trilogie futurologa A. Tofflera *Powershift* [Přesun moci]. Recenzent v *New York Times* je toho názoru, že: "Toffler nám pomáhá pohlédnout do tváře budoucnosti s lepším porozuměním" a anglický deník *The Independent* soudí, že: "Toffler je profesionál. Poskytuje nám rychlého průvodce světem, ve kterém věda a technologie mění mocenské vztahy mezi individui, společenstvími a národy."

Powershift je poslední kniha trilogie a završuje práci autora nad analýzou sociálních změn. Každá ze tří knih je nezávislým subjektem, ale centrálním tématem všech tří je změna. První z nich, *Future Shock* [Šok z budoucnosti], se zabývá procesem změn, druhá *The Third Wave* [Třetí vlna] směřováním změny a *Powershift* mocenskou kontrolou změn, tedy změnami v systému moci, které s sebou nese předpokládaný konec industriální společnosti. Jestliže *Future Shock*, který vyšel před dvaceti lety, oznamuje, že národy budou absolvovat příliš mnoho změn, které půjdou příliš rychle za sebou, což povede k dezorientaci a k obecné neschopnosti rychle se rozhodnout (příklad dokonalé predikce), a jestliže *The Third Wave* zkoumá změny z historického hlediska a z hlediska jejich budoucího směru, potom *Powershift* se zabývá kardinální změnou role vědění v systému mocenských vztahů. Neboť, jak míní Toffler v úvodu, je lepší mít pro orientaci v zítřejších událostech připravenou nehotovou a obecnou mapu jako vhodný subjekt pro revizi a korekci než nemít žádnou mapu.

Kniha obsahuje šest základních částí. V první části Toffler charakterizuje svoji

knihu jako knihu o nových cestičkách, které systému moci otevírají nové sociálně ekonomické změny ve světě. Definuje moc jako každodenní nezbytný aspekt lidských vztahů, přičemž my sami jsme produktem systému moci. Podle autora síla, bohatství a vědomosti a vztahy mezi těmito aspekty definují podíl moci ve společnosti. Demonstruje to na příkladu klasického westernu, kde postava kovoje symbolizuje moc síly, postava bankéře moc peněz a postava novináře moc vědění (ve správném westernu se vyskytuje i postava, symbolizující moc sexu, tu však Toffler, možná záměrně, vynechává).

V současném světě oba mocenské faktory, a to síla a bohatství, začínají být čím dál tím více závislé na vědomostech. Termín "knowledge" používá Toffler pro symbolické produkty společnosti. Základní politický boj se přesouvá od boje nad kontrolou redistribuce bohatství k boji o kontrolu nad redistribucí vědomostí.

Druhá část knihy je založena na premise, že boj o moc v ekonomické sféře je vlastně bojem o vědomosti. Této hry se zúčastňují všechny tři mocenské faktory, ale jejich poměry jsou různé a varianty provedení také. Obchod, jehož úspěch je stále více založen na symbolech a vědomostech, v dnešní době začíná počítačem a končí masmédií. V postindustriální společnosti, kterou nazývá Toffler společností "třetí vlny", přestávají být peníze symbolem kapitálu a pomocí elektroniky začíná být rychle přenosným kapitálem bohatství symbolů. V éře "třetí vlny" potřebuje podle autora člověk čím dál méně peněz pro to, aby mohl produkovat, ale čím dále více vědomostí. Jak se rozšiřuje obchod s informacemi, hroutí se bariéry národních států, hroutí se i celý mechanismus bezpečnosti, který byl založen na finanční stabilitě ve světě relativně uzavřených ekonomik. Řešením